

УЧАСТЬ ДЕПУТАТІВ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ТА МІСТ У РОБОТІ І–ІV ДЕРЖАВНИХ ДУМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1906–1917 рр.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Проаналізовано стан розробки в історіографії проблеми участі депутатів від українських губерній та міст у роботі І–ІV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.). Визначено ряд особливостей наукової реконструкції, основні напрями, етапи та тенденції дослідження.

Сучасний розвиток вітчизняної історичної науки вимагає пошуку нових методологічних засад та логічних узагальнень, актуалізує необхідність напрацювання інноваційних підходів при вивченні історичних явищ і процесів, розширення дослідницького інструментарію. При цьому розгляд будь-якої проблематики повинен ґрунтуватися на основі теоретичних здобутків попередників, що забезпечить подальший ефективний аналіз та об'єктивне відображення минулого. Відтак ґрунтовне вивчення такого питання (актуального насамперед для розвитку сучасного українського парламентаризму), як участь депутатів від українських губерній і міст у роботі І–ІV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.) неможливе без урахування поліваріативних концептуальних підходів до цієї проблематики, аналізу історіографічних досягнень, з'ясування їх стану, головних тенденцій і перспектив розвитку.

Зважаючи на те, що історіографія діяльності І–ІV Державних дум Російської імперії досить різнопланова як у кількісному, так і тематичному планах (понад 6 тис. праць¹), постає необхідність застосування у ході її аналізу репрезентативної вибірки. Дослідницький інтерес для нас мають роботи, проблемна тематика яких охоплює насамперед етносоціальний та політичний склад, діяльність депутатів від українських губерній і міст в імперському парламенті. Такий умовно-тематичний відбір не означає ігнорування важливих у методологічному плані робіт фонового характеру й загальної історіографії діяльності Державних дум, яка репрезентує новітні підходи до вивчення проблеми, однак дозволяє виключити інформаційно-узагальнюючі студії. Комплекс проаналізованих нами досліджень охоплює історіографічні праці переважно українських (у тому числі діаспорних) та російських дослідників і відповідно до загальноприйнятої періодизації поділяється на три групи: розвідки дорадянського, радянського й сучасного періодів.

Поява перших робіт на думську тематику пов'язана з оголошенням 6 серпня 1905 р. затвердженого імператором Миколою II «Положення про вибори в Державну думу», в якому було задекларовано скликання в Російській імперії законодавчого представницького органу (т.зв. «Булігінська дума»). Однак початок системного наукового вивчення історії думи, на наш погляд, пов'язаний із наступним, 1906 р., тобто, початком роботи парламенту. Натомість студії, присвячені політичній боротьбі 1905 – початку 1906 рр. навколо конституційної реформи, стосуються проблематики історії держави і права.

* Милько Володимир Іванович – аспірант відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ.

¹ Могилевский К.И., Циунчук Р.А., Шелохаев В.В. Государственная дума России как историографическая проблема // Вопросы истории. – 2007. – №11. – С.3–17.

Аналіз досліджень дорадянського періоду (1906–1917 рр.) дозволяє назвати його також періодом становлення думської історіографії, який охоплював здебільшого студії авторів – безпосередніх учасників тогочасних подій, активних депутатів Державної думи чотирьох скликань, лідерів партій/фракцій, відомих громадських діячів. Зважаючи на це, праці цієї групи вирізняє наративно-публіцистичний стиль, ідейно-партійна заангажованість, що цілком відображало своєрідність політичної боротьби у суспільстві на початку ХХ ст. Розгляд цих розвідок вимагає врахування суб'єктивності наведених у них оцінок, які залежали від партійної належності автора, його лояльності або опозиційності до імперської влади. До того ж вони мають більше документальну цінність, що вимагає перевірки достовірності поданої в них інформації шляхом комплексного зіставлення з різними видами джерел. Серед російських дослідників, праці яких мають значення для розуміння загальних особливостей роботи та механізму функціонування думи як державного органу, її політичного й соціального складу перш за все необхідно виділити М.Бородіна², Т.Локтя³, А.Цитрона⁴.

Вітчизняну історіографію дорадянського періоду вивчення питання участі депутатів від українських губерній та міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії репрезентовано розвідками відомих громадсько-політичних діячів, головним чином представників українського національного руху. Якісним змістовим наповненням вирізняються статті М.Грушевського (опубліковані в тижневику «Украинский вестник» та щомісячнику «Украинская жизнь»), в яких зроблено спробу теоретичного обґрунтування думської позиції парламентарів із національного та соціально-економічних питань⁵. Висвітленню місця та ролі «українського питання» в парламенті різних скликань присвячено статті й наукові студії Д.Дорошенка⁶, С.Єфремова⁷, О.Лотоцького⁸, О.Матушевського⁹, С.Петлюри¹⁰, В.Садовського¹¹ та ін.

Зосереджуючись переважно на висвітленні особливостей створення та діяльності Українських парламентських громад у I–II думах, вітчизняні дослідники дорадянського періоду досить критично оцінювали роботу депутатів проурядових фракцій та груп, обрання яких пов'язувалося з обмеженням виборчих прав нижчих соціальних категорій (селян та робітників) і наданням особливих переваг дворянству й духовництву.

² Бородин Н. Личный состав Первой государственной думы, её организация и статистические сведения о членах // Первая государственная дума. – Вып.1: Политическое значение Первой думы: Сб. ст. – Санкт-Петербург. – 1907. – С.23–27.

³ Локоть Т.В. Политические партии и группы в Государственной думе. – Москва, 1907. – 317 с.

⁴ Цитрон А. 72 дня Первого русского парламента. – Б.м., 1906. – 167 с.

⁵ Грушевский М. Вопрос дня // Украинский вестник. – 1906. – №2. – С.75–82; *Его же*. Наши требования // Там же. – 1906. – №5. – С.268–273; *Его же*. После распускания думы // Там же. – 1906. – №9. – С.627–632; *Его же*. На новом пути (По поводу думских выступлений по украинскому вопросу) // Украинская жизнь. – 1913. – №7/8. – С.5–14.

⁶ Дорошенко Д. Україна в 1906 році // Україна. – 1907. – Січень. – С.1–29; *Його ж*. З українського життя // Там само. – 1907. – Лютий. – С.97–101.

⁷ Ефремов С. Приказ жизни (к дебатам в Государственной думе по украинскому вопросу) // Украинская жизнь. – 1912. – №6. – С.35–42.

⁸ Друкувався під псевдонімом «О.Білоусенко»: Билоусенко О. Украинские моменты в холмском вопросе // Украинская жизнь. – 1912. – №3. – С.10–23; *Его же*. Украинский вопрос в четвертой думе // Там же. – 1913. – №6. – С.21–34.

⁹ Матушевский О.Ф. Українська громада в другій Державній думі // Літературно-науковий вістник. – Т.XXXIX. – Кн.7. – К., 1907. – С.80–98.

¹⁰ Петлюра С. З українського життя // Україна. – 1907. – Март. – С.129–139; Априль. – С.20–36; Травень. – С.47–64 та ін.

¹¹ Садовский В. Украинский вопрос в третьей думе // Украинская жизнь. – 1912. – №5. – С.17–27.

У період діяльності III–IV Державних дум (1907–1917 рр.) українська історіографія розвивалась у напрямі розробки проблеми ролі депутатів загальноросійських парламентських груп в «українському питанні». Однак якщо опозиційні фракції кадетів чи соціал-демократів асоціювалися певною мірою як союзники¹², то відповідно їй подавалися переважно позитивні оцінки їхньої роботи, тоді як позиція депутатів – представників ідеологічно протилежного політичного табору, зокрема проурядових груп (праві та правоцентристські фракції), незмінно зазнавала критики, а часом і відвертого глузування (статті С.Петлюри, М.Грушевського, С.Єфремова¹³). Окремо в дорадянському історіографічному періоді слід виділити праці В.Дорошенка, М.Залізняка, М.Порша, надруковані у Західній Україні, в яких у ході аналізу суспільно-політичного життя на українських землях присутні згадки про діяльність Українських парламентських громад у I–II Державних думах¹⁴.

Таким чином, вітчизняна історіографія дорадянського періоду (1906–1917 рр.) у висвітленні проблеми участі депутатів від українських губерній і міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії за своїми оцінками, методологічними підходами, стилем подачі матеріалу та рівнем аналізу не відрізнялася від аналогічних робіт російських авторів. Оцінки, що їх українські дослідники давали самому факту скликання парламенту на початку XX ст. та значенню його діяльності, залежали від їх політичної ідентифікації, яка в більшості випадків мала соціалістичний характер, тому відповідні висновки вирізнялися високим ступенем антиурядової критики. При цьому великий інтерес викликали питання про партійно-фракційний склад Українських парламентських груп I–II дум, соціальний портрет депутатів та їх законодавчу діяльність. Суб'єктивізм історіографічного доробку 1906–1917 рр. обумовив репрезентацію лише напрямків дослідницьких підходів і можливу тематику вивчення проблеми, що, утім, означало започаткування процесу розгляду діяльності українських депутатів у складі імперського парламенту та формувало передумови її об'єктивного наукового аналізу.

Завершення дореволюційного періоду історіографії проблеми ми визначаємо 1917-м роком, натомість нижньою межею радянського періоду слід уважати початок 1920-х рр., що обумовлюється відсутністю протягом 1917–1921 рр. наукових студій з означеної проблематики. Необхідно констатувати, що появі перших робіт з історії участі окремих політичних партій та організацій у діяльності I–IV Державних дум¹⁵ (у т.ч. і західноукраїнських дослідників¹⁶) передував вихід дотичних до визначеної тематики праць з єврейського національного питання періоду революції 1905–1907 рр.¹⁷, а також мемуарних аналітично-біографічних

¹² Винниченко В. В чѣм наша сила? // Украинская жизнь. – 1915. – №7. – С.13–18; Украинский вопрос в бюджетной комиссии Государственной думы // Там же. – 1916. – №1. – С.87 та ін.

¹³ Петлюра С. Случайные заметки: Государственный прозорливец г. Савенко // Украинская жизнь. – 1915. – №5/6. – С.90–97; Грушевский М. Как понимать? // Там же. – 1916. – №4/5. – С.7–10; Ефремов С. На очереди // Там же. – №10/11. – С.8–20 та ін.

¹⁴ Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень, 1916. – 116 с.; Залізняк М. Російська Україна й її відродження. – Л., 1910. – 72 с.; Порш М.В. Сучасний момент в житті української нації // На теми дня: Зб. ст. – Л., 1910. – С.1–18.

¹⁵ Равич-Черкаський М. История Коммунистической партии (б-ов) Украины. – Х., 1923. – 248 с.; Рафес М. Очерки по истории Бунда. – Москва, 1923. – 440 с.

¹⁶ Дорошенко В. Революційна українська партія. – Л.; К., 1921. – 40 с.

¹⁷ Берлин И. Исторические судьбы еврейского народа на территории русского государства. – Петроград, 1919. – 200 с.; Гольштейн А.М. Среди еврейства (1905–1907). – Петроград, 1918. – 232 с.

записок колишніх членів парламенту, державних чиновників вищого рангу¹⁸, які мають джерелознавчий характер і є важливими для розуміння загально-історичного суспільно-політичного контексту початку ХХ ст.

Радикальні зміни основ державно-політичного, соціально-економічного й культурного життя в період Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. вплинули також на розвиток історіографії та напрями наукового пошуку при дослідженні питання участі в роботі парламенту Російської імперії депутатів від українських губерній і міст.

Остаточне закріплення більшовиків при владі в Україні на початку 1920-х рр. обумовило поступове утвердження класового підходу у вітчизняній історичній науці. Лідер російських комуністів В.Ленін представницькі інститути, зокрема Державну думу, визначав як «парламентський кретинізм»¹⁹, а сталінський короткий курс історії ВКП(б) – як «безсилий придаток царизму»²⁰. Таке бачення радянських «вождів» обумовило характер оцінок істориками СРСР (у тому числі й УСРР/УРСР) досвіду російського парламентаризму початку ХХ ст. та аж ніяк не могло сприяти глибокому й різноаспектному аналізу участі в роботі I–IV Державних дум Російської імперії депутатів від українських губерній і міст. Однак поширення компартійної ідеології не означало повного ігнорування радянськими дослідниками вивчення цієї теми, оскільки, наприклад, аналіз перебігу та результатів виборів до дум (а відтак і їх роботи) давав, за висловом В.Леніна, «об'єктивний матеріал про погляди, настрої, а відповідно й інтереси різних класів суспільства»²¹.

В основу періодизації історіографії діяльності I–IV Державних дум у радянську добу ми поклали концепт суспільно-політичних процесів у СРСР, що також впливали на формування підходів до вивчення проблеми, відповідно до якого можна виділити такі етапи: 1) початок 1920-х рр. – початок 1930-х рр.; 2) 1930-ті – середина 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х – 1991 рр.

Аналіз перших досліджень початку 1920-х рр. (О.Слепков²², М.Томсинський²³, М.Корбут²⁴) свідчить про поступове утвердження методологічних підходів марксистської школи в радянській історіографії, зосередження основної уваги на проблемах, пов'язаних із класовою боротьбою та робітничим питанням у I–IV Державних думах Російської імперії. Саме праці цього періоду визначили предметне коло наукової проблематики, яка розроблялася вченими протягом наступних десятиліть: виборчі кампанії і участь у них соціалістичних партій, думська тактика більшовиків, класові суперечності в парламенті та ін.

¹⁸ Родзянко М.В. Государственная дума и Февральская 1917 г. революция. – Ростов-на-Дону, 1919. – 64 с.; Шванебах П. Записки сановника: Политика П.А.Столыпина и Вторая государственная дума // Голос минувшего. – 1918. – №1/3. – С.115–138.

¹⁹ Ленин В.И. Две тактики социал-демократии в демократической революции // *Его же*. Полное собрание сочинений. 5-е изд. – Москва, 1960. – Т.11. – С.53; *Его же*. Итоги выборов // Там же. – Москва, 1968. – Т.22. – С.332.

²⁰ История Всесоюзной коммунистической партии (большевики): Краткий курс / Под ред. Комиссии ЦК ВКП(б); одобрен ЦК ВКП(б), 1938 г. – Москва, 1946. – С.83.

²¹ Ленин В.И. Итоги выборов. – С.332.

²² Слепков А.Н. Классовые противоречия в I Государственной думе. – Москва; Петроград, 1923. – 148 с.

²³ Томсинский С.Г. Борьба классов и партий в 1-й Государственной думе. – Ростов-на-Дону, Краснодар, 1924. – 103 с.; *Его же*. Борьба классов и партий во второй Государственной думе. – Москва, 1924. – 175 с.

²⁴ Корбут М.А. Рабочее законодательство III Государственной думы // Учёные записки Казанского университета. – 1923. – Т.85. – Кн.2. – С.327–347.

Слід констатувати, що роботи радянських дослідників характеризуються ідеологічною заангажованістю та єдністю марксистсько-ленінського методологічного підходу, аналізом подій відповідно до загальноприйнятої ідейно-політичної схеми вивчення історії. Однак при цьому науковий доробок історіографії періоду 1920-х – початку 1930-х рр. вирізняється певною об'єктивністю висновків та оцінок (що не властиво для наступних десятиліть), обмеженим плюралізмом думок при з'ясуванні окремих аспектів роботи Державних дум, зокрема «українського питання» в контексті дослідження історії українських політичних партій та революційних організацій²⁵. Так, А.Зекцер, аналізуючи розвиток робітничого руху, висвітлив особливості перебігу виборчої кампанії до I–II дум у регіональному розрізі (на прикладі Поділля)²⁶, С.Свідзінський – у контексті діяльності селянських спілок подав кількісні характеристики й розкрив участь українських депутатів у роботі Трудової групи I–II Державних дум (1906–1907 рр.), парламентських дебатах з аграрного питання²⁷.

Найбільш предметним дослідженням цього періоду радянської історіографії стала присвячена українській соціал-демократичній організації «Спілка» праця А.Ріша²⁸, яка вирізняється об'єктивністю викладу матеріалу та відсутністю розлогих цитувань В.Леніна, що було характерною рисою студій періоду 1930–1980-х рр. Заслуговує на увагу такий висновок дослідника: ««Спілка» не мала своєї національної програми, не підкреслювала, що вона є українською організацією, і проте сама не усвідомлювала того, що вона є зародком соціал-демократичної партії України»²⁹. Важливість для нас мають також додатки, уміщені у цьому дослідженні, зокрема тексти селянських наказів депутатам II думи, брошура «Кого обирати до Держдуми» тощо.

Спільною рисою історіографічних праць цього періоду, зокрема Д.Заславського, В.Залезького, В.Стального, є зосередження уваги авторів насамперед на аналізі діяльності депутатів соціал-демократичної фракції, який зазвичай подавався у контексті протиставлення політичним опонентам – представникам правочентристських і правих парламентських груп³⁰. Ці дослідники виробили історіографічний концепт: наростання революційного руху активізувало контрреволюційні настрої середнього класу в містах, який під впливом економічної кризи початку XX ст., поразки імперії в російсько-японській війні та Першої російської демократичної революції згуртувався у політичні організації ліберально-консервативного спрямування й використовувався самодержавством (за допомогою дворянства та духовництва) для придушення революційних настроїв у суспільстві³¹.

Закордонна історіографія проблеми періоду 1920–1930 рр. (головним чином українська діаспорна та еміграційна), а також західноукраїнська, на відміну

²⁵ Гермайзе О. 25-ліття Революційній українській партії (РУП) // *Життя і революція*. – 1925. – №3. – С.20–24; *Його ж.* Нариси з історії революційного руху на Україні: В 2 т. – Т.1. – К., 1926. – 388 с.; *Яворський М.І.* Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – Х., 1927. – Т.1. – 414 с.

²⁶ Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. – Ч.II: Робітничий рух та діяльність революційних організацій. 1904–1906. – Вінниця, 1925. – 125 с.

²⁷ Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // *Літопис революції: Журнал історії партії ЦК КП(б)У*. – 1929. – №1. – С.145–171.

²⁸ Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спілки». – Х., 1926. – 144 с.

²⁹ Там же. – С.107.

³⁰ Заславский Д. Рыцарь чёрной сотни Шульгин. – Ленинград, 1925. – 72 с.; Залезский В.Н. Монархисты. – Х., 1929. – 75 с.; Стальный В. Кадеты (Конституционно-демократическая партия народной свободы). – Х., 1929. – 61 с.

³¹ Залезский В.Н. Монархисты. – С.12.

від радянської, розвивалася рівномірно й представлена узагальнюючими працями Д.Дорошенка³², О.Терлецького³³, П.Феденка³⁴, які містять переважно загальний матеріал про склад і діяльність депутатів від українських губерній та міст у І–ІІ Державних думах.

Поряд із кількісним збільшенням досліджень, присвячених діяльності більшовицьких депутатів³⁵, радянська історіографія 1930-х – середини 1950-х рр. вирізняється започаткуванням вивчення проблеми місця та ролі «національного питання» у роботі І–ІІІ Державних дум (дисертації А.Єгіпка³⁶ та М.Кузнецова³⁷). Окремий підрозділ монографії Ф.Лось «Революція 1905–1907 рр. на Україні» присвячено винятково «виборам депутатів в Україні у І і ІІ Державні думи», їх діяльності в парламентських фракціях у взаємозв'язку з революційним селянським і робітничим рухом³⁸. Заідеологізованість деяких висновків зумовлювалася використанням автором переважно матеріалів більшовицької преси і робіт В.Леніна. Критикуючи «оманну» передвиборчу діяльність «виразників інтересів буржуазії» – КДП та УДРП – за намагання «переконати робітників і селян, що без повстання, без революції, мирним шляхом, через думу можна досягти поліпшення долі», Ф.Лось позитивно оцінював роботу лівих партій у І думі, що сприяла згуртуванню селянських парламентарів навколо пролетарських депутатів³⁹. Подібні підходи щодо розгляду думської тематики збереглися й у пізніших працях історика⁴⁰.

У статті «До питання про думську українську громаду в І та ІІ Державній думі» Ф.Лось проаналізував кількісний та етнічний склад, особливості парламентської роботи українських думських груп. Однак зроблений ним висновок про негативний вплив розмежування депутатів за національною ознакою на єдність загально-російського революційного руху був традиційним для історіографії цього періоду. Поряд із цим, дослідник уважав доцільними прагнення парламентарів від українських губерній і міст відстоювати громадянські права українського народу⁴¹.

Процес світоглядної трансформації ставлення українського селянства до виборчого процесу та загалом І–ІІ дум розглянуто в монографії М.Лещенка «Селянський рух на Україні в роки першої російської революції». Основну увагу в ній приділено

³² Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т.ІІ (від половини XVII ст.). – Варшава, 1933. – 372 с.; Його ж. Євген Чикаленко: Його життя і громадська діяльність (1861–1929). – Прага, 1934. – 100 с.

³³ Терлецький О.С. Історія України від 1782 до 1917 р. – Л., 1936. – 236 с.

³⁴ Феденко П. Український громадський рух у XX ст.: Курс лекцій. – Подєбради, 1934. – 174 с.

³⁵ Аверьев В. Партия пролетариата и выборы в Государственную думу // Советское государство и право. – 1937. – №5. – С.27–34; Лурье М.Л. Хроника деятельности большевистской фракции IV Государственной думы (1912–1915) // Красная летопись. – 1936. – №2. – С.154–202; Черменский Е.Д. I Государственная дума // Исторический журнал. – 1939. – №5. – С.97–110; Его же. Выборы в IV Государственную думу // Вопросы истории. – 1947. – №4. – С.21–40.

³⁶ Египко А.П. Национальный вопрос в III Государственной думе: (Столыпин, план выделения Холмщины из Польши): Дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1948. – 238 с.

³⁷ Кузнецов Н.Д. Государственная дума и национальная политика на Кавказе: Дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1950. – 253 с.

³⁸ Лось Ф.С. Революція 1905–1907 рр. на Україні. – К., 1955. – 404 с.; Лещенко М.Н. Борьба коммунистической партии за створення союзу робітничого класу і селянства в 1905–1907 рр. (за матеріалами Правобережної України) // Революція 1905–1907 рр. на Україні: до 50-річчя Першої російської революції. – К., 1955. – С.93–123; Його ж. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр. – К., 1955. – 232 с.

³⁹ Лось Ф.С. Революція 1905–1907 рр. на Україні. – С.373, 388.

⁴⁰ Лось Ф.С. Робітничий клас України в 1907–1913 рр. – К., 1962. – 196 с.

⁴¹ Лось Ф.С. До питання про думську українську громаду в І та ІІ Державних думах // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1946. – Кн.2. – С.178–184.

більшовицькій агітації на селі, тактиці бойкоту РСДРП(б) виборів в імперський парламент першого скликання та діяльності депутатів-селян, які стояли на соціал-демократичних позиціях (Ф.Васютін, С.Нечитайло, В.Сахно, Є.Чигирик та ін.)⁴².

У цей же період з'являються ґрунтовні дисертаційні дослідження Г.Германа та Г.Габа, присвячені аналізу особливостей проведення виборів до II та IV дум в українських губерніях у складі Російської імперії, в яких охарактеризовано міжпартійну передвиборчу боротьбу, наведено дані про депутатський корпус і проаналізовано його соціальний склад⁴³.

Процес лібералізації у СРСР після XX з'їзду КПРС (1956 р.) дозволив радянським дослідникам завдяки залученню нових видів джерел (спогади й мемуари представників ліберально-демократичного напрямку) та розширенню доступу до архівів урізноманітнити спектр наукової проблематики, наслідком чого стало видання (єдиного і на цей час) збірника документів та матеріалів з історії I–IV Державних дум з оглядовими вступними розділами та низки наукових праць⁴⁴.

Розвиток української історіографії протягом другої половини 1950–1960-х рр. відзначений першою спробою розгляду «українського питання» у діяльності депутатів Державних дум як предмета окремого аналізу. Цьому присвячено статтю Ф.Горовського «Більшовики і українське національне питання в IV Державній думі», в якій досить обережно «піднято на поверхню» нову тему для тогочасної вітчизняної історичної науки⁴⁵. Регіональний аспект дослідження проблеми розкрито В.Сокуреном у розвідці «Боротьба більшовиків Харкова за перемогу ленінської тактики на виборах до IV Державної думи у 1912 р.»⁴⁶.

Період 1970–1980-х рр. був найбільш плідним у дослідженні радянською історіографією «українських аспектів» діяльності I–IV Державних дум. Серед нових напрямів, що розроблялися істориками, слід назвати такі:

- думська тактика за матеріалами більшовицької преси України⁴⁷;
- парламентські дискусії з приводу закриття профспілки металістів заводу Донецько-Юр'ївського металургійного товариства⁴⁸;
- селянські накази I Державній думі (матеріали українських губерній)⁴⁹.

⁴² *Леценко М.Н.* Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956. – 188 с.

⁴³ *Герман Г.О.* Выборы во II Государственную думу на Украине: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1948. – 288 с.; *Габ Г.С.* Выборы в IV Государственную думу по рабочей курии на Украине: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1954. – 258 с.

⁴⁴ Государственная дума в России: Сб. док. / Сост. Ф.И.Калинычев. – Москва, 1957. – 647 с.; *Аврех А.Я.* Столыпин и III дума. – Москва, 1968. – 520 с.; *Его же.* Царизм и IV дума. 1912–1914 гг. – Москва, 1981. – 283 с.; *Бурмистрова Т.Ю.* Национальная политика партии большевиков в первой русской революции 1905–1907 гг. – Ленинград, 1962. – 242 с.; *Калесниченко Д.А.* Трудовики в период первой российской революции. – Москва, 1985. – 320 с.; *Сидельников С.М.* Образование и деятельность первой Государственной думы. – Москва, 1962. – 382 с.; *Черменский Е.Д.* IV Государственная дума и свержение царизма в России. – Москва, 1976. – 316 с.; *Его же.* К истории думской тактики партии большевиков (1905–1914) // Вопросы истории КПСС. – 1981. – №10. – С.42–55; *Шелохаев В.В.* Его же. – Главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905–1907 гг. – К., 1983. – 326 с.; *Его же.* Партия октябристов в период первой российской революции. – Москва, 1987. – 157 с. та ін.

⁴⁵ *Горовский Ф.Я.* Більшовики і українське національне питання в IV Державній думі // Український історичний журнал. – 1958. – №2. – С.3–20.

⁴⁶ *Сокурено В.Ф.* Боротьба більшовиків Харкова за перемогу ленінської тактики на виборах до IV Державної думи у 1912 р. // Там само. – 1960. – №2. – С.109–120.

⁴⁷ *Алексеев Л.Д.* Питання думської тактики на сторінках більшовицької преси України в 1907–1910 рр. // Там само. – 1971. – №3. – С.61–69.

⁴⁸ *Любаров П.Ю.* Боротьба в III Державній думі з приводу закриття профспілки металістів заводу Донецько-Юр'ївського металургійного товариства // Там само. – 1983. – №11. – С.89–96.

⁴⁹ *Михайлова В.И.* Наказы и приговоры сельских сходов первой Государственной думе (на материалах украинских губерний): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1976. – 19 с.

Серед робіт цього періоду варто виокремити дисертаційне дослідження В.Михайлової, яка ввела до наукового обігу новий вид джерел – накази І думі, що дозволило проаналізувати специфічні риси світогляду українського селянства, визначити рівень його довіри до тогочасних політичних партій та виявити вплив на думську тактику окремих депутатів.

Активізація дослідницького інтересу, наукова розробка вченими-істориками 1970–1980-х рр. нових аспектів роботи I–IV Державних дум, поступове оновлення методологічного інструментарію не означали відмови від «старих» тем та звільнення від впливу ідеологічних штампів. Так, до кінця 1980-х рр. для вітчизняних істориків пріоритетними проблемами при вивченні діяльності імперського парламенту початку ХХ ст. залишалися: участь більшовиків у виборчих кампаніях⁵⁰, підтримка думської тактики РСДРП більшовицькими організаціями в Україні⁵¹, селянський рух і класова боротьба в умовах Першої російської демократичної революції 1905–1907 рр. та періоду парламентаризму в Росії⁵².

У роботі «Українське село в революції 1905–1907 рр.» український радянський дослідник селянського руху М.Леценко окремий підрозділ присвятив розгляду «боротьби навколо аграрного питання в I і II Державних думах», однак детально акцентував увагу лише на діяльності думи другого скликання⁵³. Така позиція вченого зумовлювалася бойкотом РСДРП(б) виборів до I думи, та, як наслідок, відсутністю у ній більшовицьких депутатів.

У цілому радянські історики 1970–1980-х рр. у своїх працях традиційно оцінювали українські ліберально-демократичні партії як «дрібнобуржуазні», критикуючи при цьому діяльність місцевих партій соціал-демократичного спектру (перш за все УСДРП) за їх «класову й ідейно-політичну обмеженість», соціальну природу, «хибні» тактичні доктрини⁵⁴.

Важливими в контексті дослідження проблеми участі депутатів від українських губерній і міст є роботи В.Полика, в яких на багатому архівному матеріалі проаналізовано перебіг виборчого процесу до III Державної думи в українських губерніях. У центрі уваги історика перебувало питання участі у виборчій кампанії селянських та робітничих мас, яка цілком справедливо розглядалася в логічному взаємозв'язку не лише з більшовицькими програмними засадами, а й особливостями третьочервневого виборчого закону як головного чинника формування соціально-політичного портрету майбутньої III думи⁵⁵.

Таким чином, незмінний вплив ідеологічного фактора, використання інструментарію лише марксистсько-ленінської методології обумовлювали науковий

⁵⁰ Попик В.І. Більшовики і пролетаріат під час виборів до III Державної думи // Український історичний журнал. – 1981. – №10. – С.86–94.

⁵¹ Давидова Г.С., Гонтар Т.М. Більшовицькі організації України в боротьбі за здійснення думської тактики РСДРП // Наукові праці з історії КПРС: Міжвідом. наук. зб. – 1975. – Вип.77: Партія більшовиків у революції 1905–1907 рр. – С.71–78.

⁵² Леценко М.Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – 360 с.; Лось Ф.Є., Михайлик О.Г. Класова боротьба в українському селі, 1907–1914. – К., 1976. – 284 с.; Шморгун П.М. Україна в період першої російської революції 1905–1907 рр. – К., 1985. – 49 с.

⁵³ Леценко М.Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – 360 с.

⁵⁴ Курас І.Ф. Повчальний урок історії: (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). – К., 1986. – 185 с.

⁵⁵ Попик В.І. Більшовики і пролетаріат під час виборів до III Державної думи // Український історичний журнал. – 1981. – №10. – С.86–94; Його ж. Селянські маси України і вибори до III думи // Там само. – 1978. – №7. – С.81–89.

інтерес радянських дослідників переважно до діяльності соціал-демократичних фракцій та участі у виборах до Державних дум головного рушія майбутньої соціалістичної революції – робітничого класу.

Натомість у працях діаспорних істориків цього періоду головна увага зосереджувалася насамперед на вивченні місця й ролі «українського питання» в політиці Російської імперії на початку ХХ ст. (І.Лисяк-Рудницький⁵⁶, М.Воскобійник⁵⁷, А.Іванцевич⁵⁸, Н.Полонська-Василенко⁵⁹). Окремо зарубіжними дослідниками розглянуто діяльність депутатів українських політичних партій у думах та проаналізовано вплив російських партій (як соціал-демократичних, так і націоналістичних) на суспільно-політичну ситуацію в українських землях (Г.Бошик⁶⁰, Р.Елвуд⁶¹, Р.Едельман⁶²). Спробу комплексного аналізу місця та ролі «українського питання» протягом роботи парламенту всіх чотирьох скликань зроблено професором українського походження Манітобського університету (Вінніпег, Канада) О.Герусом у статті «Українське питання в Російській думі 1906–1917 рр.»⁶³. Необхідно відзначити, що на відміну від радянських істориків названі дослідники 1970–1980-х рр. у своїх працях підкреслювали справедливність відстоювання думськими депутатами національно-культурних і соціально-економічних прав українського народу.

Розгортання процесів демократизації та гласності в умовах «горбачовської перебудови» у СРСР наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., перші демократичні вибори на альтернативній основі (березень 1990 р.), початок діяльності Верховної Ради УРСР, поява політичної опозиції, загострення національного питання у СРСР та наростання суперечностей між союзним центром і республіками вимагали переосмислення історичного минулого, відмови від «стандартних» ідеологічних оцінок і штампів, що започаткувало новий етап у переосмисленні наукової спадщини радянської думської історіографії.

Верхня межа радянського періоду історіографії питання більшістю дослідників окреслюється рубежем 1980–1990-х рр., що пов'язано зі спробами істориків в умовах «перебудови» та політики гласності відійти від загальноприйнятих методологічних підходів. До праць такого характеру слід віднести колективну розвідку російських учених М.Канищевої, М.Леонова, Д.Павлова, С.Степанова, В.Шелохаєва, присвячену огляду новітньої немарксистської історіографії

⁵⁶ *Lysiak-Rudnysky I.* The Ukrainian National Movement on the Eve of the First World War // *Idem.* Essays in Modern History. – Harvard, 1987. – P.375–377.

⁵⁷ *Voskobiynyk M.* The Nationalities Question in Russia in 1905–1907: A Study in the Origin of Modern Nationalism, with Special Reverence to the Ukrainians: Ph. D. diss. – University of Pensilvania, 1972.

⁵⁸ *Ivancevich A.* The Ukrainian National Movement and Russification: Ph. D. diss. – Northwestern University, 1976.

⁵⁹ *Полонська-Василенко Н.Д.* Історія України. – Мюнхен, 1976, – Т.2. – 608 с.

⁶⁰ *Boshyk G.* The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia, 1900–1917: With Special Reverence to Social-Democracy: D. Phil. Diss. – Oxford, 1981.

⁶¹ *Elwood R.* Russian Social Democracy in the Underground: A Study of the RSDRP in Ukraine, 1907–1914. – Assen, 1974. – 304 p.

⁶² *Edelmann R.* Gentry Politics on the Eve of the Russian Revolution: the Nationalist Party, 1907–1914. – Rutgers University Press, 1980.

⁶³ *Gerus O.W.* The Ukrainian Question in the Russian Duma 1906–1917 // *Studia Ucrainica: An Overview.* – Ottawa, 1984. – P.157–173.

діяльності політичних партій у 1905–1907 рр.⁶⁴, та статтю В.Шелохаєва щодо оцінки кадетами маніфесту від 17 жовтня 1905 р. й Основних законів у редакції від 23 квітня 1906 р.⁶⁵ Однак збереження традиційних класових оцінок діяльності I–IV Державних дум у більшості студій радянських науковців обумовлює визначення безпосередньо 1991 р. нижньою межею сучасної української історіографії досліджуваної нами проблеми.

Відродження парламентаризму вплинуло на активізацію історико-правового інтересу до Державної думи Російської імперії, зокрема її діяльності в останні роки існування царизму, механізму функціонування та регламенту роботи, а також сприяло появі низки публіцистичних оглядових статей⁶⁶. Серед нечисленних досліджень цього періоду, написаних саме на українському матеріалі, заслуговує на увагу монографія згаданого вище дослідника В.Попика – «Політична боротьба на Україні довкола виборів у III Державну думу», яка стала підсумком його багаторічного вивчення даної проблематики. Зосередившись на III думі, автор проаналізував особливості виборчого процесу та подав детальний соціально-політичний портрет депутатів від українських губерній і міст⁶⁷. Водночас, розкриваючи становище російських політичних партій і блоків, дослідник оминув увагою участь українських ліберально-демократичних партій у виборчій кампанії.

Загалом історіографія рубежу кінця 1980-х рр. – початку 1990 р. характеризується розширенням джерельної бази, зокрема використанням стенографічних звітів засідань I–IV Державних дум, а також розробкою нового термінологічного інструментарію, урізноманітненням тематики, у тому числі й у напрямку вивчення місця та ролі «українського питання» в діяльності російського представницького органу початку XX ст.

Із проголошенням незалежності України розпочинається якісно новий етап розвитку вітчизняної історіографії, що стосується насамперед переосмислення історії українських земель у складі Російської імперії періоду національного відродження. Теоретичною основою для цього слугували низка фонових статей, монографічні та колективні праці історичного і політологічного характеру В.Верстюка, О.Голобуцького та В.Кулика, Я.Грицака, Т.Гунчака, Г.Касьянова, М.Кармазіної, І.Коляди, В.Литвина, В.Сарбея, О.Реєнта, П.Шморгуна, Н.Щербак та ін.⁶⁸, які значно вплинули на оновлення методологічного інструментарію дослідження історії України (у тому числі і політичної⁶⁹) періоду другої половини

⁶⁴ Канищева Н.И., Леонов М.И., Павлов Д.Б., Степанов С.А., Шелохаев В.В. Политические партии в России в 1905–1907 гг. (обзор новейшей немарксистской историографии) // История СССР. – 1989. – №6. – С.169–173.

⁶⁵ Шелохаев В.В. Оценка кадетами Манифеста 17 октября 1905 г. и Основных государственных законов 23 апреля 1906 г. // Государственные учреждения и общественные организации СССР: Проблемы и факты: Межвуз. сб. науч. тр. – Москва, 1989. – С.115–124.

⁶⁶ Аврех А.Я. Царизм накануне свержения. – Москва, 1989. – 256 с.; Смирнов А.Ф. Государственная дума Российской империи 1906–1917 гг.: Историко-правовой очерк. – Москва, 1989. – 624 с.; Шацкило К.Ф. Первая Государственная дума // Народный депутат. – Москва, 1990. – №3. – С.104–108 та ін.

⁶⁷ Попик В.И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу. – К., 1989. – 100 с.

⁶⁸ Детальніше про зміну дослідницьких пріоритетів у вивченні історії України XIX – поч. XX ст. див.: Реєнт О.П. Історичні події в Україні XIX – поч. XX ст.: сучасний дослідницький інтерес // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – №6. – С.7–12.

⁶⁹ Політична історія України. XX ст.: У 6 т. – К., 2002–2003. – Т.1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). – К., 2002. – 424 с.

XIX – початку XX ст., головним чином проблем національно-визвольного руху⁷⁰, «українського питання»⁷¹, діяльності української інтелігенції⁷² тощо.

В умовах формування багатопартійності та становлення парламентаризму на пострадянському просторі вчені продовжують виявляти жвавий науковий інтерес до вивчення історичного досвіду роботи I–IV Державних дум Російської імперії. Пальма першості у цьому плані належить сучасній російській історіографії, яка представлена численними довідковими, монографічними та дисертаційними роботами, де розкрито особливості функціонування парламенту, діяльність окремих загальноросійських фракцій чи відомих депутатів, джерелознавчі та історіографічні аспекти проблеми⁷³. Плюралізм у виборі методологічних парадигм дозволив значно розширити тематику досліджень, зокрема у напрямку вивчення «національного питання» та участі в роботі I–IV Державних дум депутатів різних конфесійних, етнічних, соціально-економічних і регіональних груп⁷⁴.

Особливо важливе значення для створення цілісного соціально-політичного й етнічного портрета депутатів від українських губерній та міст I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.) має фундаментальне російське видання – «Державна дума Російської імперії (1906–1917): енциклопедія», що містить довідкові статті не лише про всіх парламентарів, а й про основні напрями діяльності думи, особливості її функціонування тощо⁷⁵.

Висвітленню безпосередньо «українського питання» в російському парламенті початку XX ст. присвячено роботи сучасних зарубіжних науковців (у тому числі російських) О. Андрієвського⁷⁶, С. Брейяра⁷⁷, Д. Бондаренко та Н. Крестовської⁷⁸, Т. Вікса⁷⁹, І. Михутиної⁸⁰. Слід зазначити, що у джерелознавчому плані дослідження американських і європейських істориків відрізняються від російських широким використанням мемуарів і епістолярію, а не архівних матеріалів, позитивними оцінками діяльності українських фракційних утворень у I–II Державних думах Російської імперії. Серед таких досліджень слід окремо згадати фундаментальну

⁷⁰ Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994. – 189 с.

⁷¹ Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): У 3 ч. – К., 1999. – Ч.1. – 205 с.; Ч.2. – 487 с.; Ч.3. – 276 с.

⁷² Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. – К., 1994. – Кн.1. – 138 с.

⁷³ Демин В.А. Государственная дума России (1906–1917 гг.): Механизм функционирования. – Москва, 1996. – 216 с.; Кирьянов И.К., Лукьянов М.Н. Парламент самодержавной России. Государственная дума и её депутаты, 1906–1907 гг. – Пермь, 1995. – 238 с.; Смирнов А.Ф. Государственная дума Российской империи 1906–1917: историко-правовой очерк. 2-е изд. – Москва, 2010. – 656 с.

⁷⁴ Вельможко И.Н. Национальный вопрос в деятельности III и IV Государственных дум: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1998. – 28 с.; Замахова Е.Д. Депутаты от православного духовенства в Третьей Государственной думе: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1993. – 21 с.; Зорин В.Ю., Аманжолова Д.А., Кулешов С.В. Национальный вопрос в Государственных думах России: опыт законотворчества. – Москва, 1999. – 501 с.; Циунчук Р.А. Думская модель парламентаризма в Российской империи: этноконфессиональное и региональное измерения. – Казань, 2004. – 415 с.

⁷⁵ Государственная дума Российской империи (1906–1917): энциклопедия. – Москва, 2008. – 735 с.

⁷⁶ Andrewsky O. The Politics of National Identity: the Ukrainian Question in Russia, 1904–1912: Ph. D. Diss. – Harvard, 1991. – 485 p.

⁷⁷ Брейяр С. Партия кадетов и украинский вопрос (1905–1917) // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – Вып.1. – Москва, 1995. – С.94–95; *Его же*. Украина, Россия и кадеты // In memoriam: Исторический сборник. – Москва; Санкт-Петербург, 1995. – С.350–361.

⁷⁸ Бондаренко Д., Крестовская Н. Украинский вопрос в Государственной думе (1906–1917) // Россия-XXI. – 2001. – №6. – С.92–117.

⁷⁹ Weeks T. Nation and the State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914. – Northern Illinois University Press, 1996. – 297 p.

⁸⁰ Михутина И. Украинский вопрос в России (XIX – начало XX в.). – Москва, 2003. – 287 с.

працю німецького історика А.Капеллера «Росія – багатонаціональна імперія. Виникнення. Історія. Розпад», в якій, аналізуючи російську національну політику на початку ХХ ст., автор згадує про українські парламентські громади та виокремлює три напрями їх роботи: аграрний, мовний і питання автономії⁸¹.

У період 1990-х рр. – початку ХХІ ст., подібно до російської, розвиток української історіографії характеризується всебічним розширенням архівної джерельної бази, спробами відійти від стереотипів радянської історичної науки, використанням міждисциплінарних підходів та принципів досліджень (у першу чергу синергетичних теорій, методів політичного аналізу й соціального конструктивізму) та ін. При цьому тематика робіт стосується переважно парламентської діяльності депутатів від українських губерній і міст, їх політичного портрета, співробітництва з загальноросійськими фракціями щодо вирішення питань національно-культурного та соціально-економічного розвитку українських земель тощо.

Вектор дослідницьких інтересів вітчизняних науковців на початку 1990-х рр. кардинально змінився з соціально-демократичної (більшовицької) думської тематики на національно-демократичну й ліберальну. Більшість студій останніх десятиліть, на наш погляд, доцільно тематично класифікувати таким чином: а) організація виборчого процесу до І–ІV Державних дум та його особливості в українських губерніях і містах⁸²; б) думська тактика різних соціально-політичних та професійних груп парламентарів⁸³; в) парламентська діяльність окремих відомих українських депутатів, їх соціально-професійний портрет⁸⁴; г) соціально-економічні та національно-культурні питання розвитку українських земель у роботі І–ІV Державних дум Російської імперії⁸⁵.

⁸¹ Kappeler A. Russland als Vielvoerkerreich: Entstehung. Geschichte. Zerfall. – München, 1993. – 395 s.

⁸² Бучин М. Вибори до Державної думи Російської імперії: правовий аналіз рівня дотримання демократичних принципів виборів // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – Вип.21. – С.3–6; Донченко С. Ліберали України та вибори до І думи // Бористен. – 2003. – №10 (148). – С.16–19; Конык А.А. Украинские крестьяне на выборах в I Государственную думу // Отечественная история. – 2006. – №3. – С.103–114; Циганюк М. Тактика політичних партій та організацій Російської імперії під час виборів до І Державної думи в Україні // Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст. – К., 2005. – №9. – С.264–274 та ін.

⁸³ Коник О. Інженери у складі депутації від українських губерній у Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.) // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі досі сторінки: Науковий щорічник: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип.6. – С.161–168; Його ж. Селянські депутати з України в І і ІІ Державних думах Російської імперії // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С.58–67; Сичова В. Формування моделей інституційної взаємодії української парламентської опозиції з системами державного управління Австрії та Росії (ХІХ – початок ХХ ст.) // Державне будівництво: електронне наукове фахове видання. – 2009. – №1. – С.1–21 [Електронний ресурс]: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/2009-1/doc/4/05.pdf>

⁸⁴ Демченко Т., Курас Г. І.Л.Шраг «славний український діяч» // Український історичний журнал. – 1993. – №10. – С.95–104; Задерейчук А.А. Деятельность Владимира Эдуардовича Фальц-Фейна в Государственной думе Российской империи III созыва // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського: Серія: Історія. – 2008. – Т.21 (60), №1. – С.63–74; Коник О. Професор Михайло Алексеєнко на першій сесії російської Державної думи ІІІ скликання // Проблеми політичної історії України. – 2010. – №5. – С.122–131; Шенорікова С. Політична діяльність Абдурешита Медієва // Наукові праці Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип.ХVІІ. – С.162–164 та ін.

⁸⁵ Білокінь О.І. Питання про українську школу в ІІІ думі (1907–1912 рр.) // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди: Серія: Історія та географія. – Вип.3. – Х., 1999. – С.209–216; Гайдай О.М. Питання української освіти в Державній думі на початку ХХ ст. // Південна Україна: проблеми історичних досліджень: Зб. наук. праць. – Ч.ІІ. – Миколаїв, 1998. – С.48–50; Коваленко Л. Висвітлення українського питання в Державних думах Російської імперії на сторінках преси // Право України. – 2003. – №9. – С.128–133 та ін.

Перші дослідження періоду незалежності України, присвячені діяльності депутатів від українських губерній і міст у I–II Державних думах, з'являються протягом 1992–1993 рр. Це, насамперед, роботи (депоновані наукові праці, статті й опубліковані тези виступів на конференціях) В.Доморослого⁸⁶, М.Козицького⁸⁷, О.Коника⁸⁸, В.Сичової⁸⁹, поява яких стала можливою у зв'язку зі зміною політичної кон'юнктури і відзначена залученням нових архівних джерел і матеріалів української періодичної преси («Украинский вестник», «Рада», «Рідний край»). Новий етап розвитку сучасної української історіографії започатковано дисертаційними дослідженнями на думську тематику. Проте відсутність опублікованих на їх основі монографічних праць звужує простір для ознайомлення з результатами більшого загалу науковців, насамперед у регіонах.

У 1994 – на початку 1995 рр. у Київському університеті ім. Т.Г.Шевченка та відділі історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ В.Доморослий та О.Коник захистили дисертаційні дослідження, присвячені діяльності українських депутатів у I–II Державних думах (1906–1907 рр.), що стало своєрідним рубежем у розвитку вітчизняної історіографії періоду незалежності з цієї проблематики.

Так, В.Доморослий, обравши предметом наукового аналізу діяльність Української громади у I–II Державних думах із розв'язання «українського питання» (права народу, підготовка «Декларації про автономію України», законопроекту «Про загальну освіту» та ін.), аграрної проблематики (форми і методи вирішення, обговорення земельного питання) та комплексу проблем щодо реалізації демократичних прав і свобод (скасування смертної кари, ліквідація воєнно-польових судів, амністія політичним в'язням тощо), зосередився не лише на парламентській роботі депутатів, а й розглянув особливості внутрішньої суспільно-політичної ситуації напередодні проведення виборів та висвітлив роль і значення національно орієнтованих політичних партій в організації виборчих кампаній⁹⁰.

Грунтовну характеристику діяльності селянських депутатів від українських губерній у I–II Державних думах подав О.Коник, комплексний характер дослідженню якого надав розгляд заходів царського уряду щодо організації виборчого процесу в 1906–1907 рр., аналіз професійного, національного і партійного складу соціальної групи парламентарів. Визначаючи особливості парламентської позиції і законодавчої активності селянських депутатів, автор з'ясував також рівень їх національної свідомості та ступінь впливу на них політичних партій⁹¹.

⁸⁶ Доморослий В.І. М.С.Грушевський і українська парламентська Громада в I Державній думі // Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Проблеми національного руху на Україні (до 1917 р.)»: Тези доповідей. – Ч.І. – К.; Миколаїв. 1992. – С.57–59.

⁸⁷ Козицький М.Ю., Доморослий В.І. Українська парламентська громада в I та II Державних думах // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип.173. – С.12–22.

⁸⁸ Коник О.О. Українські селяни в I і II Державних думах // Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Проблеми національного руху на Україні (до 1917 р.)». – Ч.ІІ. – К.; Миколаїв. 1992. – С.15–16; Його ж. Селянські депутати з України і петербурзький Український парламентський клуб (1906–1907 рр.). – Херсон, 1994. – 26 с. та ін.

⁸⁹ Сичова В. Ставлення революційно-демократичної опозиції до національного питання в IV думі // Український історичний збірник. – Х., 1992. – Вип.37/39. – С.135–144.

⁹⁰ Доморослий В.І. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних думах (1906–1907 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 24 с.

⁹¹ Коник О.О. Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних думах: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 25 с.

Друга половина 1990-х – перше десятиліття ХХІ ст. позначені подальшим посиленням дослідницького інтересу до окремих аспектів вказаної проблематики в регіонах, зокрема в центрах університетської освіти України (Дніпропетровськ, Кам'янець-Подільський, Харків, Херсон, Черкаси, Чернігів, Чернівці тощо). Однією з перших робіт такого характеру стала дисертація В.Сичової «Ліва опозиція в IV Державній думі», виконана у Харківському державному університеті (нині Харківський національний університет ім. В.Каразіна)⁹². У ході вивчення особливостей парламентської діяльності депутатів-більшовиків, меншовиків і трудовиків, авторка здійснила спробу об'єктивного переосмислення, перегляду оцінок радянської історіографії щодо позиції небільшовицьких лівих фракцій у IV Державній думі в національному, робітничому та селянському питаннях.

Заслуга у створенні цілісного соціально-політичного, освітнього й вікового портрета українських парламентарів у I–II думах належить дослідниці М.Киян⁹³. Ураховуючи юридичне спрямування роботи, у ній розглянуто правові засади створення і функціонування парламенту, основні аспекти його законотворчої та контролюючої роботи, зокрема охарактеризовано діяльність депутатів від українських губерній і міст із вирішення аграрного та національного питань, їх роль у забезпеченні рівності громадян, розробці відповідних законопроектів.

Особливості постановки «українського питання» у Державних думах Російської імперії всіх скликань (1906–1917 рр.) розкриває дисертаційне дослідження О.Білокінь⁹⁴. Специфіка обраної теми обумовила акцентування уваги як на діяльності Українських парламентських громад у I–II думах, так і на визначенні місця і ролі, а також особливостей реалізації українських національних вимог у законотворчій діяльності загальноросійських фракцій імперського парламенту (особливо, якщо йшлося про III–IV думи) з питань національно-культурного та соціально-економічного розвитку. Загалом «українське питання» в Державних думах усіх чотирьох скликань, на думку дисертантки, обговорювалося в подвійному контексті: як частина проблеми реформування і модернізації Російської імперії в цілому, і як проблема національного розвитку українського народу зокрема⁹⁵.

Аналогічним за тематикою, але значно ширшим у географічному плані є дисертаційне дослідження І.Бурди, в якому головну увагу зосереджено на національному питанні, де українське розглянуто поряд із польським та єврейським⁹⁶. Відсутність у лідерів українських політичних партій чіткої позиції насамперед щодо вирішення національного питання (від культурної та національно-територіальної автономії і аж до повної незалежності України), на думку авторки, обумовила низький рівень популярності українських партій серед місцевого населення, і, відтак, необхідність формування ними передвиборчих

⁹² Сичова В.В. Ліва опозиція в IV Державній думі Росії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1996. – 17 с.

⁹³ Киян М.Ш. Депутати від українських губерній та міст у Державній думі Російської імперії першого та другого скликань (1906–1907): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1998. – 19 с.

⁹⁴ Білокінь О.І. Українське питання в Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2001. – 25 с.

⁹⁵ Там само. – С.21.

⁹⁶ Бурда І.О. Національне питання в Росії 1905–1907 рр. (на матеріалах Державної думи першого та другого скликань): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 17 с.

блоків із загальноросійськими партіями (наприклад, конституційно-демократичною), що негативно позначилося на їхній думській діяльності.

Прикладом зростання наукового інтересу до проблем регіональної історії є дисертаційне дослідження А. Глушковецького «Вибори до Державних дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906–1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії)», предметом якого є напрями, форми і методи діяльності місцевої влади щодо організації виборів у Подільській губернії, передвиборна боротьба у краї та діяльність подільських депутатів⁹⁷. Зосередивши свою увагу на представниках окремого локального соціополітичного простору, автор не просто протиставив одну з численних периферійних груп парламентарів решті депутатів, а визначив їх національну, соціальну та партійну приналежність й особливості діяльності у взаємозв'язку та порівнянні з відповідними загальнодумськими показниками і тенденціями.

Першою комплексною історіографічною працею вивчення «українського питання» в Російській імперії на початку ХХ ст. стала дисертація І.Демуз⁹⁸. Авторка зазначає, що у дореволюційній історіографії найбільш вивченими темами історії діяльності законодавчого органу Російської імперії є: створення українських парламентських груп в думах перших двох скликань і так зване «холмське питання» у III думі. На думку І.Демуз, саме кількісне зростання україномовної преси в революційний період 1905–1907 рр. зумовлювало посилення дослідницької уваги до питання функціонування парламенту перших двох скликань. Натомість історіографія радянського періоду, незважаючи на появу у 1970–1980-х рр. низки праць з історії парламентаризму початку ХХ ст., що ґрунтувалися на залученні широкого фактичного матеріалу, відзначена відсутністю комплексного дослідження обговорення «українського питання» в I–IV Державних думах. Лише сучасні науковці, за справедливим висновком дисертантки, «відмовилися від попередніх стереотипів, що панували в радянській історичній науці, об'єктивно й ґрунтовно оцінили політичні аспекти національних процесів початку ХХ століття»⁹⁹.

Визначальною рисою сучасної української історіографії є поява численних робіт з політичної історії, предметом аналізу яких виступають процес формування української багатопартійності на початку ХХ ст., діяльність найбільш впливових партій, їх участь у виборах до Державних дум Російської імперії. У працях такого характеру, незважаючи на їх непрямий зв'язок із проблемою діяльності українських депутатів у I–IV Державних думах, об'єктивно розкрито тактику деяких партій та особливості їх парламентської роботи (за наявності власного представництва)¹⁰⁰.

⁹⁷ Глушковецький А.Л. Вибори до Державних дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906–1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2008. – 20 с.

⁹⁸ Демуз І.О. Українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. Історіографія: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2008. – 20 с.

⁹⁹ Там само. – С.12–13.

¹⁰⁰ Ветров Р., Донченко С. Політичні партії України в першій чверті ХХ ст. (1900–1925 рр.). – Дніпропетровськ; Дніпродзержинськ, 2001. – 245 с.; Гусев В.І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. – 1921 р.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1999. – 36 с.; Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці XIX – початок ХХ ст. – К., 1999. – 248 с.; Щербін Л.В. Конституційно-демократична партія Росії та українське питання (1905–1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2007. – 19 с. та ін.

Сучасна українська історіографія представлена також ґрунтовними колективними монографіями, окремі розділи яких присвячено українській парламентській репрезентації. Так, у колективній праці «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)», підготовленій Інститутом історії України НАНУ, дослідник О.Коник розкрив склад та особливості роботи селянських депутатів у I–II Державних думах¹⁰¹. Підсумовуючи історичне значення їх участі у парламентському процесі, учений цілком вірно констатує, що вона «об'єктивно пішла на користь українському визвольному рухові. Крім елементарного засвідчення самого факту свого існування на політичній (та навіть етнічній) арені Російської імперії, висунення національних вимог і т.п., парламентські виборчі кампанії і робота [українських депутатів] в думах сприяли консолідації нації, давали їй політично активній частині необхідний досвід для майбутньої державотворчої діяльності»¹⁰².

У 2003 р. Інститут історії України НАНУ започаткував фундаментальне видання – «Енциклопедія історії України» (голова редколегії В.А.Смолій), у другому томі якого (літери Г–Д) було вміщено довідкову статтю О.Машкіна «Державна дума Російської імперії», де подано загальні дані про час роботи та повноваження парламенту, його політичний склад¹⁰³. Узагальнюючу характеристику виборчого законодавства й аналіз складу та діяльності українського депутатського корпусу I–IV Державних дум Російської імперії подано О.Реєнтом у колективному три-томному дослідженні (надрукованому у 2-х частинах) Інституту історії України НАНУ – «Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення»¹⁰⁴. Паростки парламентаризму в Російській імперії, на думку вченого, було використано українською громадськістю для захисту національних інтересів. Однак при цьому «діяльність українців у Державній думі, – зазначає історик, – не стала, та й, очевидно, не могла стати магістральним шляхом вирішення українського питання та побудови демократичного ладу. Однак вона сприяла консолідації українства, набуттю досвіду політичної боротьби, утвердженню українців серед інших народів як самодостатньої нації зі своїми інтересами, які мають право на широку реалізацію у суспільній практиці»¹⁰⁵. Загалом це дослідження є унікальним енциклопедичним виданням, в якому крізь призму багатовікової історичної ретроспективи показано участь українців у виробленні форм власного політичного життя.

Крім дисертаційних, монографічних та колективних досліджень сучасна українська історіографія питання участі депутатів від українських губерній і міст у роботі I–IV Державних дум представлена великою кількістю різноаспектних наукових статей. Зокрема, заслуговує на увагу стаття О.Реєнта «Українці у Державній думі Російської імперії», яка на сьогодні є єдиною українською науковою студією, де наведено загальні показники соціально-політичного складу депутатського

¹⁰¹ Коник О.О. Селянські депутати з України в Державних думах Російської імперії // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1999. – Ч.П. – С.445–487.

¹⁰² Там само. – С.469–470.

¹⁰³ Машкін О.М. Державна дума Російської імперії // Енциклопедія історії України: Т.2: Г–Д. – К., 2004. – С.349.

¹⁰⁴ Реєнт О.П. Українці у Державній думі Російської імперії // Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення. – К., 2010. – С.244–265.

¹⁰⁵ Там само. – С.260.

корпусу, що представляв українські губернії й міста, та охарактеризовано головні особливості його діяльності в Державній думі усіх чотирьох скликань¹⁰⁶.

На багатій джерельній базі побудовано роботи дослідника О.Коника, в яких розкрито соціально-професійний портрет таких категорій парламентарів від українських губерній і міст I–IV дум, як інженери, професори, селяни тощо¹⁰⁷. Позитивним результатом появи досліджень цього характеру є актуалізація нового аспекту проблеми, а саме визначення зв'язку між особливостями думської тактики, динамікою парламентської активності та професією депутата.

Розгляд особливостей парламентської роботи окремих діячів, складання їх соціально-професійного портрета є досить важливою науковою перспективою. Однак, зважаючи на те, що досі увага істориків більше концентрувалася на вивченні таких відомих парламентарів, як М.Біляшівський, І.Лучицький, І.Петрунkevич, актуальним залишається визначення історичної ролі менш колоритних постатей, пересічних українських депутатів (загальна кількість яких становила 102 особи для кожного скликання)¹⁰⁸. Серед учених, які плідно працюють у напрямі персоналізації проблеми, необхідно назвати чернігівську дослідницю Т.Демченко, наукові інтереси якої зосереджено переважно навколо постаті І.Шрага, його ідейного оточення, а також загальном депутатів від Чернігівської губернії в Державних думах Російської імперії¹⁰⁹.

У цілому використання підходу соціального конструктивізму, виокремлення із загального обсягу історичної інформації досягнень окремих видатних особистостей, об'єктивне дослідження їх діяльності та визначення місця у загальнокультурному розвитку українських земель у складі Російської імперії дозволяє виявити й вирішити широке коло наукових проблем, і належить до ряду перспективних у плані детального розгляду об'єктивних процесів соціальної дійсності.

Отже, аналіз основних історіографічних досягнень питання участі депутатів від українських губерній і міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.) дозволяє об'єктивно оцінити існуючі поліваріативні концептуальні підходи й виявити актуальні напрями його подальшої розробки. Нами було з'ясовано, що історіографія проблеми, започаткована безпосередньо діяльністю законодавчого органу, пройшла у своєму розвитку три головні етапи: 1) 1906–1917 рр. – історіографія думського (дорадянського) періоду; 2) початок 1920-х – 1991 рр. – історіографія радянського періоду; 3) з 1991 р. – сучасна історіографія.

Суспільно-політичні умови перебування українських земель у складі Російської імперії до 1917 р. обумовили як опозиційний (залежний від партійних

¹⁰⁶ *Резніт О.П.* Українці у Державній думі Російської імперії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.16. – К., 2009. – С.318–335.

¹⁰⁷ *Коник О.О.* Інженери у складі депутації від українських губерній у Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.) // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі досі сторінки: Науковий щорічник: Зб. наук. праць. – 2009. – Вип.6. – С.161–168; *Його ж.* Освітній рівень та професійні заняття депутатів від українських територій у III Російській думі // Інтелігенція і влада. – Вип.1 (2). – Ч.1. – Одеса, 2002. – С.219–223; *Його ж.* Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С.58–67.

¹⁰⁸ *Дідух Л.В.* Академік М.Ф.Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець XIX – перша чверть XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 17 с.; *Лагунова Н.А.* Наукова та громадсько-політична діяльність І.В.Лучицького: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 19 с.; *Мазур Г.П.* Державно-правові погляди І.І.Петрунkevича: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2007. – 20 с. та ін.

¹⁰⁹ *Демченко Т.П.* Батько Шрага – Чернігів, 2008. – 263 с.; *Йї ж.* Чернігівські депутати в Державних думах Російської імперії (1906–1917 рр.) // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2007–2008. – Вип.10. – С.101–107 та ін.

уподобань автора) характер більшості публікацій із проблеми, так і їх тематичне спрямування. У дорадянський період спостерігається домінування вивчення діяльності українських фракційних утворень у парламентах перших двох скликань, а також обговорення «холмського питання» у III думі та заборони святкування 100-річного ювілею від дня народження Т.Шевченка – у IV думі. При цьому наративна складова помітно переважала над аналітичною.

У радянську добу історіографія проблеми під впливом політичної кон'юнктури стрімко розвивалася в напрямі дослідження портрета соціал-демократичних депутатів (насамперед більшовиків), динаміки обговорення соціальних тем у парламенті та критики позиції ліберально-демократичних партій. У результаті цього фактологічні здобутки за рахунок значного розширення джерельної бази були нівельовані домінуванням монометодології, що на практиці призвело до ігнорування проблеми «українського питання» та окремого вивчення участі в роботі Державних дум депутатів від українських губерній і міст.

Проголошення незалежності України відкрило дослідникам шлях самостійного вибору методологічних принципів історичного дослідження, що у сукупності з наявністю достатньої кількості джерел обумовило появу на сучасному етапі розвитку історичної науки досить широкого кола праць, присвячених діяльності українських депутатів в I–IV Державних думах Російської імперії. Репрезентуючи найновіші підходи та принципи вивчення, науковці у своїх студіях акцентували увагу на роботі Українських парламентських громад і діяльності окремих відомих депутатів, парламентських дебатах із приводу національного питання.

Проте наявність численних досліджень різних аспектів визначеної теми не дозволяє говорити про її вичерпаність. На наш погляд, перспективними для подальшого вивчення є такі напрями проблеми, як: 1) етносоціальний і політичний портрет депутатів усіх скликань парламенту незалежно від їх політичної орієнтації та ставлення до «українського питання»; 2) суспільно-політична активність парламентарів на регіональному рівні (робота з виборцями); 3) динаміка парламентської діяльності стосовно вирішення питань соціально-економічного та національно-культурного розвитку українських земель, не виключаючи депутатів правих і консервативних політичних поглядів.

Дослідження, яке б повною мірою розкривало наведені аспекти, обов'язково вимагає врахування історіографічних концептів різних історичних періодів, а також має ґрунтуватися на основі матеріалів не лише київських архівосховищ, а й окремих українських регіональних (перш за все Дніпропетровська, Харкова, Одеси) та російських. Проблема повноцінного дослідження питання участі у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.) депутатів від українських губерній і міст є перспективною та особливо нагальною.

The state of development of the problem of participation of members of the Ukrainian provinces and cities in the I–IV of the State Dumas of the Russian Empire (1906–1917) in the historiography was analyzed. Determined the number of features historiographic reconstruction, the main directions, stages and trends of research.

